

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПАРАДИГМА ХХІ СТ.: ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

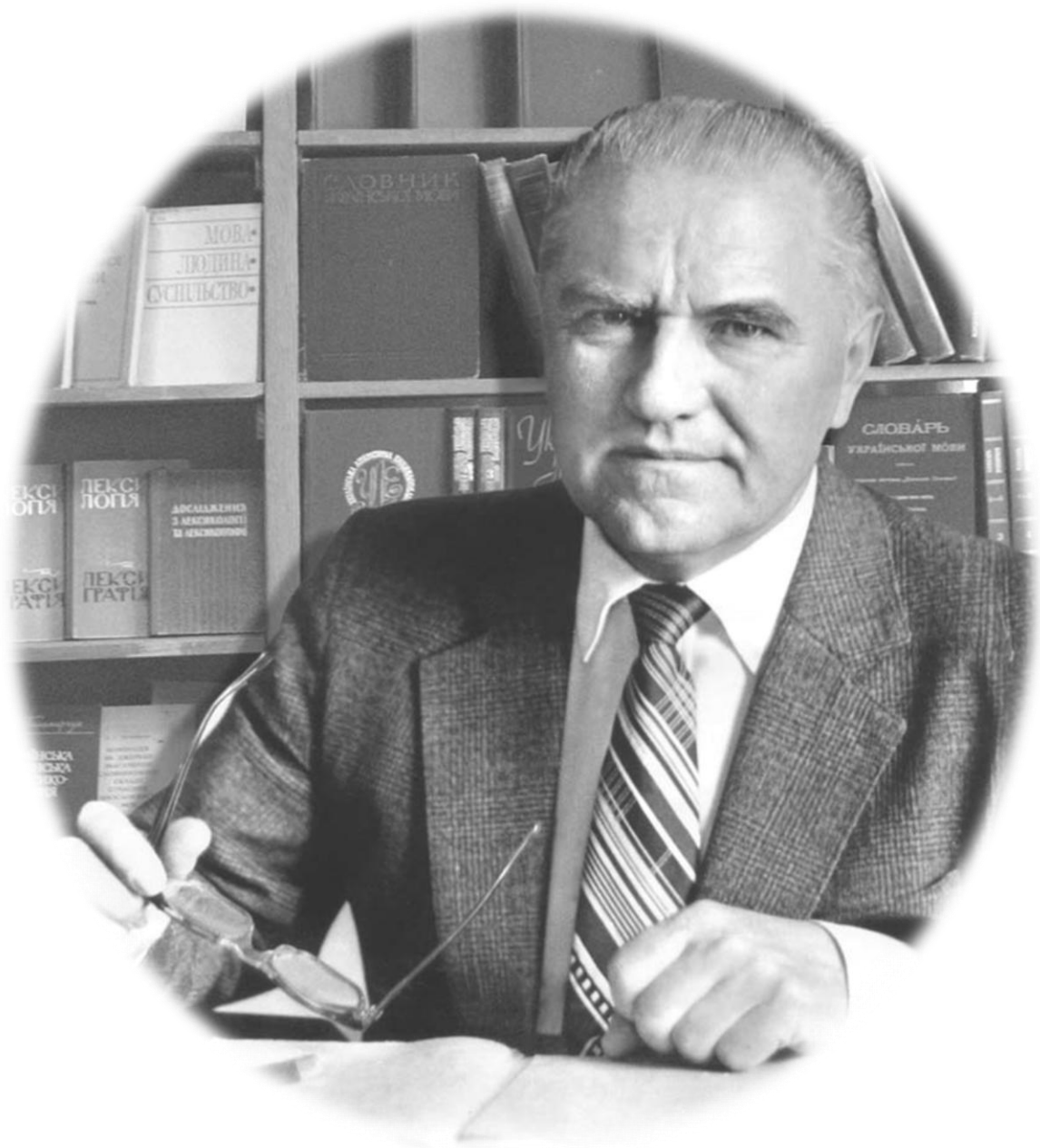
*До 100-ліття
від дня народження
Леоніда Сидоровича
Паламарчука*

Національна академія наук України
Інститут української мови

**ЛЕКСИКОГРАФІЧНА
ПАРАДИГМА ХХІ СТ.:
ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ**

*До 100-ліття від дня народження
Леоніда Сидоровича Паламарчука*

Київ 2023

Петар Петаров

1922 – 1995

УДК 811.161.2'374"20":929ПАЛАМАРЧУК
ББК 81.2Ук-4
Л-43

*До друку рекомендувала Вчена рада
Інституту української мови НАН України (протокол № 7 від 27 червня 2023 року)*

Рецензенти:

Бибик Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор
(Інститут української мови НАН України)

Струганець Любов Василівна, доктор філологічних наук, професор
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)

Рак Мацей, доктор габілітований, професор
(Ягеллонський університет, Краків, Польща)

Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська; техн. ред. Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання]

ISBN 978-617-14-0110-5 (електронне видання)

У монографії висвітлено важливі теоретичні та практичні проблеми сучасної української і загалом слов'янської лексикографії, запропоновано концепції та методи укладання нових словників різних типів, схарактеризовано лексикографічні моделі мови, приділено увагу словниковим системам ХХІ століття як інструментам дослідження мови. Наукове видання спрямоване на розв'язання завдань тлумачної, комп'ютерної, авторської, термінологічної та ономастичної лексикографії, фразеографії та римографії, на створення лінгвістичних баз даних, лексикографічне моделювання результатів досліджень з етнолінгвістики, соціолінгвістики, стилістики та культури мови.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів та всіх, хто зацікавлений сучасним словникарством.

The monograph finds out important theoretical and practical problems of modern Ukrainian and Slavic lexicography in whole, proposes concepts and methods of compiling new dictionaries of various types, characterizes lexicographic language models, and pays attention to the dictionary systems of the 21st century as tools for language research. The study aims to solve the problems of explanatory, computer, authorial, terminological, and onomastic lexicography, phraseography and rhymography, creation of linguistic databases, lexicographic modeling of the research results in ethnolinguistics, sociolinguistics, stylistics, and language culture.

For researchers, lecturers, students, teachers and everyone interested in modern lexicography.

© Інститут української мови НАН України, 2023

ЗМІСТ

Наука непохитно стоїть на щедрості вчителів і вдячності учнів.....	7
ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ МОДЕЛІ МОВИ	
Janočková N., Našanová J. (Bratislava). Aspektologické výzvy a riešenia v Slovníku súčasného slovenského jazyka.....	13
Kowalski P. (Warszawa). Słowa kluczowe jako dyskursemy naukowe w bazie bibliograficznej Isybisław (perspektywa leksykograficzna).....	27
Sierociuk J. (Poznań). Ewolucja gwar w ujęciu leksykograficznym.....	39
Бук С. Н. (Львів). Ідіолект письменника крізь призму корпусно-лексикографічного моделювання: велика проза І. Франка.....	56
Ватаманюк О. А. (Київ). Принципи моделювання розмовної практики в нормативному тлумачному словнику.....	72
Гірняк С. П. (Дрогобич). Лексеми з ремаркою гал. (галицьке слово) в РУС-33 та їх відображення в СУМ-11.....	85
Гнатюк Л. П. (Київ). Словотворчість Григорія Сковороди в контексті староукраїнської літературно-писемної практики.....	116
Дідун Л. І. (Київ). Національно-культурний компонент у семантиці українських компаративних фразеологізмів.....	135
Жуйкова М. В., Шевчук А. В. (Луцьк). Дефініції конкретної іменникової лексики: теоретичні підходи і практична реалізація.....	147
Козирєва З. Г. (Київ). Тенденції порушення чинних мовних норм в ідіолекті письменника.....	176
Колоїз Ж. В. (Кривий Ріг). Задля відновлення історичної справедливості, або слова чи їх значення, що (за)губилися в черзі до лексикографічної реєстрації.....	201
Кочерга О. Д. (Київ). Фахова лексика в загальномовних словниках.....	218
Самойлова І. А. (Київ). Моделювання відмінкової парадигми іменників у словниках української мови.....	227
Таран А. А. (Черкаси). Засади лексикографічного моделювання вторинної номінації.....	241
Труб В. М. (Київ). Про різні типи семантичної інтерпретації конструкцій з прикметником у функції означення.....	256

Цигвінцева Ю. О. (Київ). Слова з новими та актуалізованими значеннями в мовній картині світу сучасних українців.....	268
Цимбалюк-Скопненко Т. В. (Київ). Місце й роль художнього перекладу в системі національної ідентичності: ідіостиль С.-Ю. Масляка в координатах української мови.....	282

КОНЦЕПЦІЇ ТА МЕТОДИ УКЛАДАННЯ СЛОВНИКІВ РІЗНИХ ТИПІВ

Вашичек М., Дьолог О., Ситар Г., Шишкова Р. (Прага). Електронний українсько-чеський словник: концепція створення, макро- і мікроструктура.....	298
Вербич Н. С. (Київ). «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» М. А. Грицака: джерела, структура, особливості укладання.....	317
Вербич С. О. (Київ). Історико-етимологічний словник ойконімів старожитніх регіонів України: джерельна база, особливості укладання словникових статей.....	332
Гуцуляк Т. Є. (Чернівці). Образна деривація в українській мові та проєкт словника образних дериватів.....	346
Дидик-Меуш Г.М. (Львів). Сполучуваність слів як обов'язковий компонент історичного словника.....	373
Карпенко О. П. (Київ). «Історико-етимологічний словник ойконімів України» як масив різноаспектної лексики.....	392
Карпіловська Є. А. (Київ). Українське мовомислення початку ХХІ ст. та його моделювання в активному тлумачному словнику.....	404
Кислюк Л. П. (Київ). Відображення словотвірної варіантності лексики в тлумачному словнику активного типу.....	422
Лозова Н. Є. (Київ). «Посібник з реставраційної термінології»: особливості створення словника.....	436
Мовчун Л. В. (Київ). Розвиток української лексикографічної традиції: від словника живої мови до тлумачного словника активного типу.....	446
Синчак О. П. (Львів). Експертне опитування як складова лексикографічного опису (на основі Вебсловника жіночих назв української мови).....	462
Сніжко Н. В. (Київ). Новітній тлумачний словник активного типу: реєстр, джерела укладання, структура словникової статті.....	476

Соколова С. О. (Київ). Словник міжмовних семантичних асиметризмів: концепція та її еволюція.....	501
Тищенко О. М. (Київ). Ілюстрування реєстрових одиниць в «Активному словникові української мови».....	520

СЛОВНИКИ І ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СИСТЕМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ

Benko V. (Bratislava), Shvedova M. (Lviv, Jena). Araneum Ucrainicum: A new Ukrainian web-crawled corpus.....	540
Kobus J. (Poznań). Wielkopolskie słowniki regionalne – przydatność słowników tematycznych w badaniach dialektologicznych.....	558
Даниленко Л. І. (Київ). З історико-етимологічних досліджень чеської фразеології та пареміології (на матеріалі словника «Kulturní paměť slova»).....	570
Тараненко О. О. (Київ). Словники української мови в діяльності Академії наук України.....	582
Відомості про авторів	592

Труды 1901 – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сецинского. Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1901.

Худаш 1991 – Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ: Наукова думка, 1991.

Шульгач 2001 – Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001.

Яцій 2015 – Яцій В. О. Ойконімія Івано-Франківської області: історико-етимологічний словник. Київ: Наукова думка, 2015.

Snoj 2009 – Snoj M. Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.

Torkar 2015 – Torkar S. Словенские ойконимы от средневековья до 20 столетия. Спонтанность и идеология в процессе переименования. 19. Slovenská onomastická konferencia (Bratislava 28–30. aprila 2014): Zbornik referatov je zostavený z príspevkov, ktorí odzneli na 19. slovenskej onomastickej konferencii, venovanej PhDr. Milanovi Majtánovi, DrSc., pri príležitosti jeho vzácneho životného jubilea. Bratislava, 2015. С. 331–336.

Т. Є. Гуцуляк (Чернівці)

Образна деривація в українській мові та проєкт словника образних дериватів

Образний спосіб пізнання та сприйняття людиною навколишнього світу й свого місця в ньому належить до фундаментальних і універсальних чинників формування та розвитку концептуальної й лінгвальної картин світу носіїв мови. Така специфіка когнітивно-мовної діяльності людини впливає на становлення й виокремлення в кожній мові кількісно значного шару лексичних і фразеологічних одиниць, що відображають її національно-культурні особливості. У цьому аспекті важливу роль відводимо образним лексичним засобам української мови, що вербально виражають асоціативно-образне світосприйняття, культурні коди й закріплюють на рівні лексичної та словотвірної семантики результати мисленнєвих процесів уподібнення, ототожнення одних елементів дійсності з іншими.

Першочергово увагу науковців привертають словесно-образні засоби, переносно-метафоричний зміст яких є результатом семантичної деривації. Це сприяло закріпленню поняття мовної образності як вербальної об'єктивації образного світосприйняття передусім у галузях лексичної семантики та лінгвостилістики (праці Н. І. Бойко, Л. В. Бублейник, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, В. С. Калашника, А. А. Ковтун, В. І. Кононенка, М. Х. Коцюбинської, Л. Т. Масенко, Л. І. Мацько, А. К. Мойсієнка, Л. О. Пустовіт, В. М. Русанівського, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицької, Г. М. Сюти, О. О. Тараненка, О. М. Тищенко та ін.), рідше в семантико-когнітивному аспекті (праці Х. Д. Дацишин, Т. А. Єщенко, Т. Є. Кіс, Л. В. Кравець).

Утім, мовна об'єктивація образного світосприйняття може набувати свого відображення й у процесі словотвірної номінативної діяльності носіїв

мови й закріплюватися в морфолого-семантичній структурі похідних одиниць – **образних дериватів**. У сучасному українському мовознавстві дослідження мотиваційних відношень, що фіксують образне сприйняття елемента дійсності, представлені лише окремими теоретичними положеннями в працях В. О. Горпинича, Р. О. Бачкура, О. О. Тараненка, О. О. Селіванової, Г. В. Кочерги, Т. М. Лагути, О. Ф. Тилик, М. С. Глуховської, В. В. Калько, О. А. Олексенко, Л. О. Ткач (Тарновецької) й О. М. Юркевич-Репіної.

Усебічний аналіз теоретичних досягнень у вивченні природи мотиваційних відношень (у структурно-семантичному та лінгвокогнітивному аспектах) дає підстави розглядати **образні мотиваційні відношення** «як мовно-мисленнєвий вибір мотиватора у процесі творення похідної одиниці, що пов'язаний зі встановленням у свідомості мовців асоціативних зв'язків між певними когнітивними структурами з подальшим формуванням образних уявлень на базі концептуальної метафори чи (і) концептуальної метонімії та вербалізованим закріпленням таких образних уявлень у морфологічній та семантичній структурі слова» [Гуцуляк 2021: 12].

Проблемі образних дериватів пильну увагу приділяють польські дериватологи, зокрема Р. Гжегорчикова, Я. Пузиніна [Grzegorzczukowa 1984]; А. Нагурко [Nagórko 2007], і пропонують виокремлювати власне (семантичні) деривати та асоціативні (ономасіологічні) деривати. А. Нагурко розглядає поняття асоціативної мотивації (*motywacja asocjacyjna*) і встановлює її для таких похідних одиниць, у яких передбачувана словотвірна основа постає виразником якоїсь другорядної, невизначальної ознаки денотата [Nagórko 2007: 187]. До дериватів, утворених на базі асоціативної мотивації, дослідниця з-поміж інших зараховує й такі, що ґрунтуються на механізмах метафори та порівняння і спираються на структури «такий, як Х; подібний до Х»: (*пол.*) *żyłetkowiec* ‘dom wysoki i wąski jak żyłetka’; *galaretowaty, patykowaty* ‘taki, jak to, na co wskazuje postawa’ [Nagórko 2007: 188].

З огляду на сформоване в психолінгвістиці різноаспектне розуміння асоціативного значення слова вважаємо, що термінологічне поняття асоціативна мотивація для пояснення структурно-семантичних відношень між мотиватором і мотивованою лексичною одиницею, наприклад, щодо лексем (укр.) *розкапуститися, зміїтися, індичитися* та ін.; (пол.) *zbaranieć, najeżyć się, osowieć* є надто узагальненим і тому не цілком адекватним. Адже зв'язок з образним уявленням, сформованим у свідомості носіїв мови, є лише одним із виявів асоціативних зв'язків [Докладніше див.: Гуцуляк 2021]. До того ж для опису механізмів дериваційно-мотиваційних процесів дослідники здебільшого використовують широке розуміння асоціацій як відношень між уявленнями, думками, образами та їхніми позначеннями в мові й розглядають «будь-який словотвірний акт як результат асоціацій» [Чабаненко 2005: 135].

До образних дериватів зараховуємо похідні відіменникові дієслова, іменники, прикметники та прислівники, що сформувалися на базі образних мотиваційних зв'язків передусім з твірним словом – іменником. Для образної деривації лексичних одиниць названих частин мови найвищу продуктивність виявляють образно-метафоричні мотиваційні відношення, сформовані на базі універсальних метафоричних моделей – артефактної, природоморфної (здебільшого зооморфної та фітоморфної), антропоморфної та релігійної. Наприклад: *за-кандзюб-и-ти-ся* (← *кандзюба*) (про *ніс*) ‘загинатися гачком; закарлючуватися’ (СУМ III:138);

змі-ї-ти-ся (← *змія*) (про *дорогу, стежку, шлях, віжки*) ‘тягнутися, стелитися хвилястою, звивистою смугою, лінією; звиватися’ (СУМ III: 620);

роз-капуст-и-ти-ся (← *капуста*) ‘зайняти більше місця, ніж звичайно; невимушено розсістися’ (СУМ VIII: 689);

півнич-ок (← *півень, півник*) ‘2. Акваріумна рибка з мінливим забарвленням; бійцева рибка’ (СУМ VI: 383);

дудк-уват-е (← *дудка*) (про *листя цибулі*) ‘порожнисте всередині, довге’ (СУМ-20);

підков-ою (← *підкова*) ‘у вигляді підкови, півколом’. *На пісок полетів здоровий осетр і почав гнуть спину підковою, копирсаючи... пісок* (І. Нечуй-Левицький) (СМО: 370).

В українській мові виокремлюємо цілісний корпус образної лексики такого типу, яка є органічною частиною загальнонаціональної мови, відображає загальну мовну практику (узус) й засвідчує наявність типових словотвірних та мотиваційних моделей, що закріплюють образний компонент змісту в процесах словотворення. Варто зазначити, що образні деривати відображають типові для певної етноспільноти образні уявлення, які можуть виступати підґрунтям різних дериваційних процесів, зокрема й семантичної деривації та фразеотворення [Докладніше див.: Гуцуляк 2020]. Використання образних дериватів є притаманною ознакою різних сфер функціонування української мови, утім найвиразніше вони закріпилися в розмовному, діалектному мовленні, мають певне функційне навантаження в публіцистичному, релігійному та науковому дискурсах. Це виразно засвідчують матеріали джерельної бази – понад 60 лексикографічних праць (тлумачних, етимологічних, фразеологічних, синонімічних, перекладних, термінологічних словників; словників синонімів, діалектної та жаргонної лексики); збірників прислів'їв, приказок і приповідок; електронних лінгвістичних корпусів української мови; творів художнього та науково-публіцистичного стилів). За нашими спостереженнями, картотека фактичного матеріалу дослідження становить **2502** образно мотивовані похідні одиниці: 1008 іменників, 993 прикметники, 299 дієслів та 202 прислівники.

Образні мотиваційні відношення у словотвірних процесах реалізують значний семантичний потенціал та впливають на системотворчі властивості образних дериватів – їх здатність групуватися у словотвірні типи та лексико-словотвірні парадигми. Така особливість образної мотивації зумовлює парадигматичні словотвірні зв'язки похідних одиниць з іменником-мотиватором. Тому образні відіменникові похідні утворення з образним

компонентом змісту становлять чітко впорядковану сукупність дериватів, які можна згрупувати в **лексико-словотвірні образні парадигми**.

В українському мовознавстві вже маємо ґрунтовні напрацювання, що розкривають специфіку парадигматичних словотвірних зв'язків похідних слів (праці І. І. Ковалика, В. В. Грещука, З. О. Валюх, Є. А. Карпіловської, А. М. Нелюби, О. П. Кушлик, Р. О. Бачкура та ін.). Наявні теоретичні здобутки та власні спостереження дають змогу виокремлювати **лексико-словотвірну образну парадигму**, яку визначаємо як сукупність спільнокореневих слів, утворених прирощенням дериваційних значень, що реалізуються в певній моделі образних мотиваційних відношень і відтворюють асоціативно-образні уявлення про референт, співвідносний зі словом-вершиною (мотивувальною основою) у структурі похідних.

Об'єднання дериватів у складі відсубстантивних образних лексико-словотвірних парадигм внутрішньо структуровані за частиномовними зонами. Протяжність таких парадигм охоплює щонайбільше чотири зони – субстантивну, ад'єктивну, дієслівну й адвербіальну, а також може містити три, дві та одну зони. Семантичне наповнення парадигм залежить від *індивідуальних лексико-словотвірних значення дериватів*.

Конструювання образних дериватів у парадигматичні групи дало змогу виокремити **270** лексико-словотвірних образних парадигм з вершинами – іменниками, з-поміж яких до дериваційно важливих та продуктивних належать слова таких лексико-семантичних груп: 1) назв артефактів – конкретних предметів, матеріалів, речовин (напр.: *веретено, гак, гвіздок, дзеркало, драбина, жолоб, калач, клубок, козуб, колесо, корито, коцюба, ланцюг, лопата, мішок, оксамит, олово, серп, сіль, скло, смола, сокира, стрічка, труба, хрест, шило, шнур* та ін.); 2) назв тварин (напр.: *баран, бик, вовк, гадюка, жаба, журавель, заєць, звір, змія, зозуля, їжак, йорж, крило, лис, лисиця, пес, півень, рак, риба, свиня, сокіл, хвіст, цап, яструб* та ін.); 3) назв рослин (напр.: *буряк, гарбуз, горіх, горох, гриб, дерево, дуб, капуста, качан, квасоля, кукурудза, лимон, лопух, мак*

(мачок), овес, полин, пшениця, реп'ях, стовбур, цибуля та ін.); 4) назв осіб (актор, баба, єзуїт, жид, інквізитор, коваль, козак, король, лицар, опришок, пан, піп, ремісник, рицар, фарисей, цар, циган, школяр та ін.); 5) назв природних явищ, об'єктів і просторових понять (вихор, вітер, вогонь, горб, дим, зірка, камінь, клин, крига, лід, мороз, попіл, скеля, яма та ін.); 6) соматичні назви (зуб, кістка (кість), коса, кулак, серце, шиц, чуб, язик); 7) назв релігійних понять (біс, Бог, Ірод, пекло, рай, Христос, чорт).

Аналіз структурно-семантичного наповнення парадигм засвідчує, що в українській мові високою дериваційною спроможністю в процесах образного словотворення наділені мотиватори – *назви тварин* (65 основ іменників). Ці парадигми є найбільш укомплектованими: образні деривати, об'єднані в парадигми, належать до різних частин мови; це відповідно відображають показники протяжності таких парадигм: з-поміж інших вони містять найбільше чотиризонних утворень (19); порівняймо: від назв артефактів засвідчено – 7, від назв осіб – 4, від назв рослин – 2.

Лексичне наповнення всіх зон лексико-словотвірних образних парадигм засвідчує подібні тенденції реалізації образних мотиваційних відношень: 1) похідні одиниці виникають на базі кількох різних мотивувальних ознак або ж 2) усі деривати засвідчують можливість реалізації тієї самої мотивувальної ознаки в словах різних або однакових лексико-граматичних груп. Творення похідних одиниць субстантивних та ад'єктивних зон відображає використання в процесах деривації омонімічних та синонімічних суфіксів.

Розглянемо зразок лексико-словотвірної образної парадигми на базі основи іменника – *журавель*. Для кожного деривата подаємо його лексичне значення (здебільшого це індивідуальне лексико-словотвірне значення), подекуди вносимо певні доповнення, уточнення, вказуючи на мотивувальну ознаку (такі формулювання мають позначку**). До парадигми включаємо й такі деривати, які не закріпили самостійного образного значення в лексикографічних працях, проте є потенційно можливими, що підтверджують матеріали лінгвістичних

корпусів української мови (Корпус-ГРАК, КУМ). Такі дефініції позначено ***. Цифрою у квадратних дужках після слова перед значенням позначаємо творення образних назв, що реалізують різні мотивувальні ознаки, за допомогою тієї самої словотвірної моделі.

До **субстантивної зони** включаємо деривати:

журавель-ник – (бот.) герань, *Geranium L.*; назва зумовлена подібністю головки рослини з довгим носиком до голови журавля; може бути й калькою наукової назви лат. *Geranium*, що походить від гр. γέρανος «журавель» (ЕСУМ II: 210); синонім до *герань* ‘трав’яниста рослина родини геранієвих’ (ССУМ I: 335; РУС: 222);

журав-ець – те саме, що журавельник (ЕСУМ II: 210).

Ад’єктивну зону формують похідні: **журавл-ев-ий** – те саме, що журавлиний (СлГр I: 493);

журавл-ин-ий – [1] *перен. Такий, як у журавля, який нагадує журавля. Нічого не їсть [молодиця], не п’є й не говорить та все просить бога журавлиним та совиним голосом* (І. Нечуй-Левицький) (СУМ II: 548);

[2] *** *про худі, довгі ноги чи довгу шию. Високий, тонкий, на довгих, журавлиних ногах, він [Єгер] ступав на землю легко і сторожко, наче дослухався премудрості Омара Хайяма... (В. Шкляр); Журавлині ноги з крихітними ступнями позичено в тенора Маріо, принца Кандійського. Він поправляє мережані манжети (Дж. Джойс, перекл. О. Тереха, О. Мокровольського) (Корпус-ГРАК); І хлопець кинувся одв’язувати виїзні коні. – Де ж ви нагибали це сіно? – здивовано розгойдується на журавлиних ногах Петро Гайшук. – Там, де ти рибу ловиш (М. Стельмах) (Корпус-ГРАК); Тільки шия в пана була непомірно тонка, журавлина (О. Ільченко) (СУМ II: 548);*

[3] *** *про спосіб ходи. ...треба одразу бити землю всією ступнею, наче тавро або печатку ставиш на дорогу. Шевченко спробував повторити його рух, але у нього все виходило незграбно і вайлувато. – Ще один раз! Ще! Ще! – примовляв Кузьмич, крокуючи поруч із ним таким же журавлиним кроком. –*

*Та не так, не так!.. Шевченко швидко втомився; Шість годин тривало це безглузде тупцювання по глибокому снігу, слизьких горбках – це тисячократне повторення остогидлого «журавлиного» кроку, дурна муштра, яка притупляла в солдатах природну селянську кмітливість, перетворюючи їх на манекени (З. Тулуб); Час вам братися за солдатську науку. І на третій день знов вивели Тараса Григоровича на плац. І знов **марширував він журавлиним «павловським» кроком** (З. Тулуб); ...йдуть мадяри своєю **характерною журавлиною ходою, присідаючи і витягаючи шиї** (М. Стельмах) (Корпус-ГРАК).*

До **адвербіальної зони** включаємо прислівник **журавл-ем** – [1] іти так, що зрячий попереду, а за ним позаду, тримаючись двома руками за плечі, йде сліпий (СУМЯ І: 229); *Учитель щось цікаве нам покажуть. Учитель дав Борзоному свій бляшаний посуд і велів усім **іти за собою «журавлем»**, обережно, аби котрий не заліз в ярину (С. Ковалів) (Корпус-ГРАК);*

[2] *** дуже низько вклонятися, зокрема так, як це роблять сірі журавлі, вінценосні, японські та ін. *А в очі йому заглядали рідко. Зависоко тягтися. – Ото недотепа! Його в гості звать, а він утирається! **Інший б за честь журавлем кланявся!** Ноги мив би, воду пив...* (Генрі Лайон Олді) (Корпус-ГРАК);

[3] *** стояти над кимось, нависаючи, зігнувши голову. *Лідія Тарасівна, щоразу показує кудись рукою, а довготелесий Зюзь **стоїть над нею журавлем**, похитує головою, неначе щось уперто й сердито клює* (О. Гончар) (Корпус-ГРАК).

Наведений зразок образної лексико-словотвірної парадигми, а також запропонована методика опису мотивувальних ознак слова-вершини та структурування образних дериватів за частиномовними зонами виступають підґрунтям для вироблення принципів укладання нового підтипу гніздового словника – а саме словника лексико-словотвірних образних парадигм української мови. У таких починаннях беремо до уваги

міркування відомого українського лінгвіста-лексикографа Л. С. Паламарчука про тісний зв'язок лексикографії з іншими мовознавчими дисциплінами: «... з одного боку, лексикографія становить, так би мовити, матеріальну базу лінгвістичних досліджень, постачаючи для них перевірений і відповідним чином систематизований матеріал, без якого неможливе будь-яке серйозне науково-лінгвістичне узагальнення, а з другого – своїми успіхами лексикографія завдячує розвиткові суміжних з нею галузей науки про мову» [Паламарчук 1973: 292].

В українському мовознавстві, за нашими спостереженнями, ще немає практики укладання словників такого типу, проте вже сформувалася певна традиція відображати в лексикографічних працях специфіку словотвірної номінації, словотворчих засобів та структурно-семантичних зв'язків між словами. Вагомим здобутком у цій царині є «Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями», що його уклала Є. А. Карпіловська у 2002 р. За словами авторки, «це перша праця такого типу в сучасній українській і взагалі слов'янській лексикографії», це інтегральний, синтетичний тип словників, «у яких, на відміну від словників диференційних, або словників аналітичного типу, за об'єкт опису й пояснення править не окрема мовна одиниця, а сукупність мовних одиниць, об'єднаних спільними ознаками форми, змісту або вживання у мовленні» [Карпіловська 2002: 5].

Гніздовий принцип укладання словників різних типів намагалися запровадити в українському словникарстві ще від першої половини ХІХ ст. За спостереженнями В. В. Німчука та Є. А. Карпіловської перші спроби змоделювати комплекси «одиниць у складі лексикону» та послідовно подати афіксальні й словотвірні гнізда, увести словотворчі засоби і флексії, відтворити словотвірні відношення та мотиваційні зв'язки здійснив П. П. Білецький-Носенко у «Словнику української мови» [Детально див.: Карпіловська 2002: 3; Німчук 1966]. Цей словник був укладений у 1830 – 1840-их роках, проте не

вийшов друком і вперше був опублікований у 1966 р. за редакцією В. В. Німчука.

Намагання увести до словника інформацію про словотвірні особливості лексичних одиниць української мови простежуємо в назві праці Л. Боровиковського – «Словник української мови з покажчиком коренів слів (букви а, б, в, г)» (1836 р.). На жаль, матеріали цієї роботи, як про це довідуємося з «Історії української лексикографії» П. Й. Горещького, не були надруковані і що з ними сталося потім невідомо [Горещький 1963: 55].

Спільнокореневі слова в межах однієї словникової статті подає «Словарь української мови» (1907 – 1909 рр.) за ред. Б. Д. Грінченка. Здебільшого це зменшено-пестливі чи згрубілі іменники, наприклад: *вóвк* – ‘Ум. **Вóвченко, вовчóк, вóвчик**. Ув. **Вовцю́га**’ (СлГр I: 244); *здоров’я* – ‘Ум. **Здоров’єнько, здоров’ячко**’ (СлГр II: 131); *каліна* – ‘Ум. **Калінка, калінонька, каліночка**’ (СлГр II: 210); *каба́н* – ‘Ум. **Кабане́ць, кабанча́, каба́нчик**. Ув. **Кабаню́га**’ (СлГр II: 202); пестливі прикметники, рідше – прислівники: *золотій* – ‘Ум. **Золотє́нький, золотесє́нький**’ (СлГр II: 178); *кривій* – ‘Ум. **Кривє́нький, кривє́сенький, кривісі́нький**’ (СлГр II: 303); *здрі́бна* – ‘Ум. **Здрі́бне́нька**’ (СлГр II: 147); *тепло* – ‘Ум. **Тепле́нько, тепле́сенько**’ (СлГр IV: 255). Поширеною є практика поєднання реєстрового слова з його словотвірними варіантами чи синонімами: *купчи́ця* = *купчи́ха* (СлГр II: 328); *курде́лиця* і *курде́ля* ‘сильно иду́щий снег’ (СлГр II: 329); *макові́к* = *маківні́к* (СлГр II: 399). На думку Є. А. Карпіловської, запропонований у словнику Б. Д. Грінченка підхід уже частково реалізує впровадження принципу гніздування лексичних одиниць [Карпіловська 2002: 4].

Більш повно такий принцип запровадили укладачі академічного «Російсько-українського словника» (1924 – 1933 рр.) за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. В українській частині цієї праці для перекладу російського слова запропоновано низку відповідників, з-поміж яких зафіксовані й наявні в українській мові спільнокореневі слова, словотвірні

синоніми чи варіанти, наприклад: *рос. Волнообráзный* – *укр. Хви́лістий, хвилюва́тий хвилеві́дий* (РУС: 138); *рос. Волше́бный* – *укр. Чарі́вний, чарі́влівий, чароді́йний* (РУС: 140); *рос. Заба́рится, Заба́рничать* – *укр. Запані́ти, припані́тися, в пані́ поші́тися, (о мног.) попані́ти*. [Бач, як припані́всь! Як поші́всь у пані́, то на нас прóстих у́же й не діві́ться] (РУС: 388). Вагомим здобутком «Російсько-українського словника» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова, є й те, що в наш час він слугує важливим джерелом взірцевих словотворчих моделей, притаманних українській мові [Докладніше див.: Карпіловська, Кочерга, Мейнарович 2008: 115].

Практику включення словотвірних гнізд до словникових статей у нормативних лексикографічних працях тлумачного типу відображає один із найновіших одностомних лексиконів – «Словник української мови» (2012 р.; відп. ред. В. В. Жайворонок; керівники проекту: В. В. Німчук, П. Ю. Гриценко, П. М. Мовчан, В. Й. Клічак). У передмові до словника В. В. Жайворонок звертає увагу на те, що «докорінних змін зазнали важливі теоретичні засади лексикографічного опису лексики та фразеології», зокрема йдеться й про структуру словникової статті, «принципи подачі словотвірних і лексичних варіантів» слів, – як наслідок це дало змогу «універсалізувати інформацію про лексичний склад мови» (СУМ-2012: 3). Укладачі словника подають словотвірні гнізда при іменниках, прикметниках, дієсловах. Зокрема, до словотвірних гнізд іменників включено похідні одиниці із суфіксами суб'єктивної оцінки; відносні та присвійні прикметники; іменники жіночого роду зі значенням особи, мотивовані відповідними іменниками чоловічого роду; прислівники, мотивовані іменниками. Наприклад: **біг** ‘// *прикм. бігові́й. Бігова дорі́жка. Бігові́ коні. // присл. біго́м і розм. бі́гма і бігце́м*’ (СУМ-2012: 57); **гладкий** ‘// *ім. гла́дкість. // пом’яки. гладе́нький. // підсил. гладе́сенький. // присл. гла́дко і пом’яки. гладе́нько і підсил. гладе́сенько*’ (СУМ-2012: 190).

До важливих найновіших напрямів сучасного словникарства належить фіксування у спеціальних лексикографічних працях особливостей словотвірних

номінативних процесів, що активно реалізуються в різних сферах функціонування української мови, зокрема в засобах масової комунікації та в соцмережах. Від 2000 р. лексико-словотвірні зміни словникового складу української мови поступово почали відображати у своїх працях Г. М. Віняр і Л. Р. Шпачук – «Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.)» (Кривий Ріг, 2000), «Словник новотворів української мови кінця ХХ століття» (Кривий Ріг, 2002) та Д. В. Мазурик «Нове в українській лексиці: (словник-довідник)» (Львів, 2002). Таку практику активно підтримав й продовжив у своїх лексикографічних працях А. М. Нелюба одноосібно чи у співавторстві з Є. О. Редьком та іншими колегами, видавши поетапно в Харкові серію словників «Лексико-словотвірні інновації» (словники охоплюють такі часові проміжки: 1983–2003; 2004–2006; 2007; 2008–2009; 2010–2011; 2012–2013; 2014; 2015–2016; 2017–2021) та «Словотворчість незалежної України» (1991–2011; 2012–2016). «Такі словники, – на думку А. М. Нелюби, – допомагають оперативно увести до наукового й культурного обігу „найсвіжіший” матеріал, ... визначити „коефіцієнт” доцільності й подальші перспективи. ... вони відображають ще й приховані ресурси, можливості словотвірної номінації української мови» (Нелюба 2012: 3). Варто зазначити, що у словниках А. М. Нелюби та Є. О. Редька важливим аспектом у фіксуванні словотвірних зв'язків нових слів є ще й опис мотивувальних ознак, який здебільшого поданий у дефініціях лексичних значень. Актуальним є й те, що до реєстрів цих лексиконів подекуди потрапляють й образні деривати, такий факт вкотре підтверджує типовість досліджуваних словотворчих процесів для української мови, наприклад: *мопсуватий* ← *мопс*. 'Ознака за схожістю з мопсом. *Замість реєстраторки сука мопсуватої породи пильнувала кожен його рух* (Т. Лемешко)' (Нелюба 2012: 298); *п'явчитися* ← *п'явка*. 'Дія (процес), пов'язана з п'явкою (вигинатися п'явкою). *Довкруж – творці багать. ... І кожен йде повз мене з хмизом власним, І докида, і п'явчаться роти: – Горши? – Горю!* (Б. Чіп)' (Нелюба 2012: 448).

Найповніше образні деривати представлені в словниках, що відтворюють специфіку поетичного мовлення, індивідуально-авторської номінації й фіксують семантичні деривати, індивідуально-авторські метафори й епітети, лексичні новотвори та okazіональні слова. Такі напрями у словникарстві отримали узагальнені назви – поетична й авторська лексикографія, – які ще не мають чіткого теоретичного конкретизування [Див. праці: Гливінська 2013; Калашник 2013; Пустовіт 2009; Цимбалюк-Скопненко 2010].

Задум створити поетичний словник певного періоду української літературної мови, зокрема словник поетичної сполучуваності, намагалася реалізувати на початку 90-х років ХХ ст. Л. О. Пустовіт – відома в українській лінгвістиці дослідниця образних засобів поетичних ідіостилів. На жаль, такий проєкт не був здійснений за її життя, проте у 2009 р. вийшла друком монографія «Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект», яка містить «Фрагмент словника поетичної сполучуваності» [Пустовіт 2009]. До поетичного словника Л. О. Пустовіт пропонує включати образні засоби – традиційно-поетичні та індивідуально-авторські метафоричні словосполучення (такі одиниці, зокрема іменні словосполучки, за спостереженнями дослідниці, становлять 65–70 % індивідуальних стилів) у «їхньому лексичному оформленні, семантичному наповненні й граматичному вираженні» [Пустовіт 2009: 189]. Свою дослідницьку увагу Л. О. Пустовіт зосереджувала передусім на образних одиницях, що поставали внаслідок семантичної деривації (*мак зорі, мідь зорі, багаття зорі* (В. Сосюра)) [Пустовіт 2009: 147], утім трапляються й коментарі щодо словотвірних особливостей образних одиниць, наприклад: «У ролі метафоричних прикметників виступають утворення від іменників – традиційних поетичних слів *місяць, зоря, сонце, небо*. Наприклад: *В тебе місячний профіль. В тебе зоряна горда подоба* (І. Драч)» [Пустовіт 2009: 158].

Цікаву спробу укладання словника, що фіксує синтагматичні зв'язки іменників у художньо-поетичному мовленні, запропонувала О. О. Тележкіна у

своїй роботі «Іменники у поетичній мові Василя Мисика: словник сполучуваності (на матеріалі збірки „Чорнотроп”)» [Тележкіна 2017].

Певні міркування про актуальність створення словника образів української поезії та принципи опису реєстрових одиниць у такій праці висвітлює у своїх статтях К. С. Буркут [Буркут 2004; Буркут 2005].

Лексикографічну практику укладання словника політичних метафор простежуємо в роботі Х. П. Дацишин «Метафора в сучасному політичному дискурсі: За матеріалами преси 1995 – 2002 років» (Львів, 2004). Авторка визначає жанр систематизованого нею матеріалу як довідник з української політичної метафорики і подає в ньому семантичні інновації, що з'явилися внаслідок метафоричної інтерпретації політичних реалій [Дацишин 2004].

Здобутки української індивідуально-авторської лексикографії презентують словники, що їх уклали Н. М. Сологуб (мовлення Яра Славутича; Київ, 1999); Л. В. Оліфіренко (поетичне мовлення В. Стуса; Київ, 2003); Г. М. Вокальчук (поетичне мовлення «молодомузівців», Михайля Семенка; Рівне, 2005, 2006) та представники заснованої нею наукової школи з дослідження авторських лексичних новотворів в українській поезії XX–XXI ст.: Н. А. Адах (поетичне мовлення В. Барки; Рівне, 2007), Н. В. Гаврилюк (поетичне мовлення неокласиків; Рівне, 2006), В. В. Максимчук (мовлення поетів Рівненщини; Острог, 2007), О. Б. Тимочко (поетичне мовлення П. Тичини, Г. Чубая; Рівне, 2005, 2006) та ін. [Докладніше див.: Вокальчук 2011; Калашник 2013; Колоїз 2012]; у 2003 р. вийшла праця Ж. В. Колоїз «Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів» (Кривий Ріг) та інші.

Не всі лексикографічні праці названого типу містять інформацію про специфіку словотвірних зв'язків авторських новотворів та мотиваційних відношень, що стали основою їх появи, проте вже сам факт фіксування таких мовних одиниць у словниках формує перспективу подальшого використання виокремленого та систематизованого лексичного матеріалу. Авторські лексичні

новотвори в особливий спосіб розширюють можливості систематизації похідних слів з урахуванням їхніх дериваційно-мотиваційні зв'язків з основою-мотиватором, зокрема доповнюють або ж формують певні зони лексико-словотвірних образних парадигм, засвідчуючи більшу дериваційну активність твірних основ, розкривають потенційні мотивувальні ознаки, не реалізовані в інших дериватах.

До прикладу, лексико-словотвірну образну парадигму з іменником-вершиною **блискавка (блискавиця)** формують загальноновживані в мовній практиці образні деривати ад'єктивної й адвербіальної зон, що реалізують мотивувальну ознаку 'схожий до блискавки за швидкістю':

блискавич-н-ий 'швидкий, як блискавка. *Блискавичним рухом скочив [Юрій] на підвіконня* (В. Собко); *Блискавична реакція*' (СУМ-20);

блискавк-ою 'подібно до блискавки; *присл. блискавично, швидко, миттєво. За плечима по спині блискавкою шмигнув холод* (Б. Антоненко-Давидович); *Вивірка блискавкою майнула на друге дерево...* (М. Стельмах); *Та думка блискавкою пронизала мозок*' (Ю. Мушкетик) (СМО: 52); 'зі швидкістю блискавки; **блискавицею**' (РУС: 1108).

До цієї парадигми можна було б включити й авторські деривати – **блискавиччя, блискавичнитися**, що дають підставити виокремити субстантивну та дієслівну зони. Такі похідні одиниці засвідчені в «Словнику авторських лексичних новотворів Василя Барки» (Рівне, 2007 р.), який уклала Н. А. Адах. Їх творення від основ іменників **блискавка (блискавиця)** відображає реалізацію дещо інших мотивувальних ознак, опис яких авторка словника не наводить, утім встановити які можемо, спираючись на контексти та на позамовні чинники, що загалом розкривають специфіку творчості письменника. Мова поетичних і прозових творів Василя Барки, за спостереженнями дослідників (праці М. П. Вовк, М. Г. Жулинського, Т. П. Голованя, Т. Ю. Салиги, Ю. В. Шевельова та ін.), відображає «неповторне своєрідне авторське світосприйняття, закорінене у фольклорну образність,

релігійні мотиви, різні літературні та усні традиції» [Унгурян 2022: 215]. Власне, вплив таких чинників простежуємо в утворенні аналізованих інновацій.

Блискавиччя *** ‘світлові спалахи (іскри, сяйво) від чогось, яскраве випромінювання, що схоже на велику кількість блискавок (блискавиць)’. «...*стрічати в блискавиччях від престолу – життєначальника, що в славі*» (Василь Барка) (Новотвори. В. Барка: 57);

блискавичнитися *** ‘посилати покарання людині від вищої небесної сили, що асоціативно пов’язане з влучанням блискавки’. «*За гріх: блискавичняться кари: на зловийників – зграї сказністю скреготали; блискавичняться кари: за гріх, бо кожен довільно злом захворів*» (Василь Барка) (Новотвори. В. Барка: 57). Для встановлення та опису мотиваційних відношень між дієсловом *блискавичнитися* та іменником *блискавка* потрібно спиратися на етнокультурні знання носіїв мови про це природне явище. Традиційно блискавка у свідомості українців асоціативно поєднувалася з Божою карою, а також була символом швидкості: «...за давніми віруваннями, небесний вогонь („золота різка”), що його посилає Бог (громовержець) чи то на кару людям, чи на відігнання злих сил, тому не можна гасити пожежі від неї, хіба що молоком; здавна пов’язують це явище з богом Перуном, який у момент блискавки відкриває справжнє Небо – оселю богів, котру показує в мить свого гніву – то грізне знамення для людей, щоб не грішили; очищувальна сила вогню дорівнюється до сили блискавки: як блискавка, так і домашнє вогнище проганяють злих духів» [Жайворонок 2006: 42].

Сучасний підхід до закріплення й опису «слововжитку конкретної мовної особистості» виразно відображає новітня в українській лексикографічній практиці праця – «Словник мови творчих особистостей України другої половини XX – початку XXI століття» (Київ, 2022), наукове редагування якого здійснили Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва (СМТО). До реєстру словника увійшло, зокрема, й чимало образних дериватів, лексикографічні дефініції яких містять розгорнуте тлумачення, що закріплює зв’язок з мотивувальною

ознакою через відсилання до референта за допомогою описових та компаративних конструкцій «подібний до...», «схожий на...», «який нагадує...», наприклад: **акварельний** ‘перен. Ніжний, подібний до малюнка, виконаного розведеною водою аквареллю (про ранню весну). | Обрано. *Весна – ніжна, акварельна ...* (О. Гончар)’ (СМТО: 23); **мантричний** ‘перен. Схожий на мантру, подібний до неї; постійно повторюваний, монотонно набридливий. *Мене дратувало, ба ображало Вадимове матричне рипіння ...* (О. Забужко)’ (СМТО: 362); **млиночок** ‘перен., змени. Плід акації, який формою нагадує лопать млина. *Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях руді плюскі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі* (Гр. Тютюнник)’ (СМТО: 382). Варто зазначити, що матеріали цієї лексикографічної праці становлять важливу джерельну базу для різнотипних мовознавчих студій і містять новий та важливий фактичний матеріал для систематизування лексичних одиниць у словотвірні парадигми й гнізда.

Отже, укладання словника лексико-словотвірних образних парадигм української мови – це новий напрям в українській лексикографії, що спирається на вже наявні здобутки в суміжних галузях словникарства. Системний опис словотвірних та мотиваційних особливостей образних дериватів у такому лексиконі дасть змогу відтворити специфіку образних дериваційних процесів, розкрити мотиваційний простір іменників-мотиваторів, засвідчити багатоаспектне образне осмислення референтів, співвідносних з ними.

Окремі складники, що їх варто включити до опису реєстрових одиниць словника, ще потребують кінцевих доопрацювань. Утім, на початковому етапі пропонуємо цілісний підхід у лексикографічному закріпленні системних лексико-словотвірних зв’язків відсубстантивних дериватів з образним компонентом змісту.

Для розташування слів у кожній зоні парадигми застосовуємо принципи, запропоновані в «Кореневому гніздовому словнику української мови» Є. А. Карпіловської [Карпіловська 2002]: 1) суфіксальні та інші типи похідних

подаємо за алфавітним порядком використання афіксів; 2) за можливості зазначаємо синтагматичні зв'язки дериватів, з огляду на те, що мотиваційні відношення здебільшого є контекстно зумовленими. Важливо, що практика фіксувати синтагматичні відношення реєстрової одиниці вже отримала закріплення в новітній лексикографічній праці – «Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики» (Київ, 2013) і має на меті розкрити потенціал функціонування реєстрових одиниць у тексті [Активні ресурси 2013: 14]. Для образних дериватів вказівка на їхню сполучуваність з конкретними лексичними одиницями в першу чергу сприятиме актуалізації однієї мотивувальної ознаки чи кількох із можливих, а з іншого боку – розкриватиме функціональний потенціал таких слів у мовній практиці.

Важливим аспектом для опису семантики образних дериватів є встановлення та виокремлення різних мотивувальних ознак, що послужили підґрунтям образної деривації. У тлумачних словниках у дефініціях лексичних значень образних дериватів не завжди враховано специфіку мотиваційних відношень. Вважаємо, що встановлення мотивувальних ознак є одним із пріоритетних і важливих аспектів для опису семантики похідних слів з образним компонентом змісту, адже це дає змогу розкрити специфіку асоціативно-образних сприймальних властивостей суб'єкта номінації та відповідно – і світосприйняття носіїв мови, їх культурні коди.

Окрім того, визначення мотиваційного простору мотиватора є важливою та невід'ємною частиною опису структурно-семантичних особливостей образних дериватів з огляду на фразеологізовану структуру та семантику таких похідних.

Наприклад, розглянемо мотиваційний простір зоолексеми **цап**. Його відображають деривати чотирьох зон лексико-словотвірної образної парадигми. Асоціативно-образні зв'язки з **цапом** можуть виникати на основі зовнішньої подібності до цієї тварини, її цілісного образу чи окремих частин тілобудови.

Відповідно в українській мові фіксуємо похідний іменник **цап-о́к**, утворений на основі мотивувальної ознаки *‘предмет, формою та зовнішнім виглядом схожий на цапа’*. Деривати ад’єктивної зони реалізують кілька мотивувальних ознак: *‘ознаку предмета за подібністю до вигляду цапа (частин його тіла)’*: **цап-і́н-а борода, ца́п’-яч-а борода, ца́п’-яч-і очі**; *‘ознаку істоти за схожістю створюваних звуків’*: **цап-і́н-ий голос**; *‘ознаку істоти за схожістю до виконуваних дій тварини’*: **цап-увáт-а хода**.

Похідні дієслова з образним компонентом змісту сформувалися на базі таких мотиваційних зв’язків: *‘набуття предметної ознаки за подібністю до розумових задатків тварини’*: **цап-і́-ти** (зцапіти), **о-ца́п-і-ти, по-цап-і́-ти, при-цап-і́-ти, у-цап-і́-ти**; творення образних дієслів відбувається на основі фонових знань мовців культурного тла, що закріпилося за лексемою *цап* у сталих висловах, наприклад: *дурний, як цап*.

Похідні прислівники реалізують кілька мотивувальних ознак: *‘ознака способу дії за подібністю до вигляду цапа (частин його тіла)’*: борода **ца́п-ом** росте; *‘ознака способу дії за схожістю до виконуваних дій тварини’*: **ца́п-ом** стрибати.

Запропонований аналіз мотиваційного простору твірного іменника **цап** у зіставленні з матеріалами тлумачних словників засвідчує значний обшир мотивувальних ознак, що передають специфіку образного сприйняття **цапа** – тварини, яку українці здавна розводили в господарстві й образ якої став основою низки символічних значень. Наприклад, порівняймо семантичне наповнення образних прикметникових дериватів, що його подаємо вище, з матеріалами «Словника української мови» в 11 томах до лексеми **цапíний**: *‘Прикм. до цап. Увійшли несміливо якісь два столяри, старі німці в заялзених сюртуках і в таких старомодних узеньких штаненятах, що їх сухі тонкі ноги були схожі на цапині (І. Нечуй-Левицький); Дослухуючись до звуків і шумів ночі, він [Микула] пізнавав за дверима кроки домовика, що має цапині копита (С. Скляренко); // Вигот. з шкури цапа. Та тепер вже молоденький [козак] Коня*

не сідлає, *А цапині постолі він На ноги взуває* (Іван Манжура); // *перен., розм. Такий, як у цапа. Остапові згадавсь котигорошок. – Хіба я боюсь смерті? – чув він його цапиний голос. – Зроду-звіку...* (М. Коцюбинський); *Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві куцуваті вуса, погладжував цапину борідку* (Ю. Збанацький)' (СУМ XI: 180).

Отож пропонуємо в словнику лексико-словотвірних образних парадигм української мови у формулюваннях індивідуальних лексико-словотвірних значень дериватів відображати специфіку мотиваційних відношень між мотиватором і мотивованим словом. Для кожного слова-вершини (стрижневого іменника-мотиватора) потрібно встановити максимально можливу кількість таких мотивувальних ознак, що реалізуються у словотворчих процесах. У перспективі це дасть змогу сформувати цілісний інваріантний асоціативно-смісловий комплекс ознак для певного іменника-мотиватора, взявши до уваги ще й інформацію про специфіку творення семантичних дериватів та фразеотворення.

Подаємо зразок лексико-словотвірної образної парадигми з вершиною **цап**. Утворення омонімічних образних назв за допомогою тієї самої словотвірної моделі позначаємо цифрою в квадратних дужках біля слова.

Субстантивна зона

Цап-ók **‘різні деталі й пристрої, споруди, що виглядом нагадують цапа з рогами: *розм. с. г.* Плуг без колісні. *Плуг, якій ни має кулісні́, назива́ют цапко́м*' (СБукГ: 618)³⁹; 2) козла; 3) підставка з ніжками, на якій обертаються віялки; 4) лавка, на якій перуть білизну; 5) купка з чотирьох снопів' (СБойкГ II: 349); 6) *буд.* Підставка на чотирьох ніжках, яку використовують на будівництві *На цапках мурують* (СЗакГ: 407); 7) пристрій, за допомогою якого стягають чобіт із ноги (СЛГ: 275).

Ад'єктивна зона

³⁹ У прикладах, взятих з діалектних словників, зберігаємо закріплений у них запис діалектного мовлення.

Цап-ін-ий [1] (*голос*) **‘розм. Такий, як у цапа (високий, верескливий, неприємний, тремтячий)’. *Останові згадавсь котигорошок. – Хіба я боюсь смерті? – чув він його цапиний голос. – Зроду-звіку...* (М. Коцюбинський) (СУМ XI: 180); ... *на цапиний глас співати* (РУС: 751);

цап-ін-ий [2] (*про бороду людини*) **‘такий, як у цапа (про рідку, нешироку бороду)’. *Дід Прохор задоволено сміявся, по-молодецькому розправляв свої сиві кущуваті вуса, погладжував цапину борідку* (Ю. Збанацький) (СУМ XI: 180);

цап-ін-ий [3] (*про ноги людини*) ***‘такий, як у цапа, про худі ноги’;

цап-уват-ий (*хода, танець*) **‘такий, як у цапа, з підскоками; підскочливий’ (ССинКар: 387–388);

ца́п-ач-ий – [1] (*очі*) **‘те саме, що цапиний; про булькати, випуклі очі’; ‘про нерозумний погляд’. *Паламар подивився на Річинського такими цап’ячими очима, що Аркадієві аж закортіло плюнути в них* (І. Вільде) (СУМ XI: 180);

ца́п-ач-ий [2] (*про бороду людини*) **‘такий, як у цапа (про рідку, нешироку бороду)’. *Клим мотав цап’ячою борідкою* (К. Гордієнко) (СУМ XI: 180).

Дієслівна зона

Цап-і-ти (*з-цапіти*) ** ‘ставати дурним, як цап; дурнішати; одуріти; ошаліти, очманіти’. *Ти шо чисто зцапів? Ти геть зцапів от якогось часу* (ЕСУМ VI: 227; РУС: 1778, 1910; СБукГ: 618; СЛГ: 331; СлГр II: 189).

О-цап-і-ти ‘діал. Утратити здатність розуміти, сприймати що-небудь, отупіти’. *Борис оцапів, мовчит та очима кліпає* (СГЦБойк: 327; СлГр III: 80); *Ци ти одурів, ци лиш троха оцапів* (Г-рНП II: 630).

По-цап-і-ти ‘діал. Подуріти. *Чи ви всі тут поцапіли? Розходились, аж попріли!* (Іван Франко)’ (СУМ VII: 460).

При-цап-і-ти ‘стати дурним (як цап)’ (ЕСУМ VI: 227).

У-цап-і-ти ‘діал. Те саме, що поцапіти; утратити здоровий глузд, звихнутися. *Ты ачін’ уцапіла, шчо такé кажеш*’ (СГЦБойк: 480; СЗакГ: 393).

Адвербіальна зона

Цап-ом [1] **‘борода, яка формою нагадує цапину; борода́ цапом (стирчить, росте)’. *Сурмач на березі сидить, грає. Перед ним уже стоять, завмерши, четверо бородатих людей... Бороди широкі й різноманітні: лопатою, цапом, бакенбардами, але бороди всі солідні й укохані* (Ю. Яновський) (СУМ XI: 180);

цап-ом [2] **‘високо й незграбно стрибати; стрибати як цап; цапом стрибати’. *А тим часом [чорт] скік к одвірку – Ну цапом стрибати! З прогонича зуздрів дірку – Та й шморгнув із хати* (П. Гулак-Артемівський) (СУМ XI: 180).

Варто зазначити, що до адвербіальної зони лексико-словотвірних образних парадигм пропонуємо включати прислівники, співвідносні з формами орудного відмінка іменників, що відображають морфологічний завершений етап адвербіалізації, або ж утворені за аналогією до вже наявних прислівникових одиниць [Гуцуляк 2016]. Виокремлення адвербіальної зони парадигм іменника дає змогу повніше розкрити дериваційні можливості субстантивних основ у творенні похідних одиниць різних частин мови, а також засвідчити істотну роль образних мотиваційних відношень у поповненні прислівників української мови.

Під час укладання словника потрібно враховувати, що наповнення лексико-словотвірних образних парадигм охоплює лексичні одиниці насамперед розмовної сфери, територіальних та соціальних діалектів, частково – й окремі групи термінологіки, тому необхідно запровадити відповідні стилістичні позначки.

Отже, створення словника образних дериватів, а саме відображення їхніх системних зв'язків у лексико-словотвірних образних парадигмах, є важливим для сучасної лексикографії з огляду на кілька аспектів.

По-перше, реєстр іменників-мотиваторів та систематизованих у словнику образних дериватів (іменників, дієслів, прикметників та прислівників)

засвідчить типовість словотвірних та мотиваційних моделей, притаманних для образної деривації в українській мові.

По-друге, словник фіксуватиме цінну лінгвокультурну інформацію – знання носіїв мови, їхній емоційний та пізнавальний досвід, ціннісні орієнтири; відображатиме мотиваційний простір іменників-мотиваторів.

По-третє, словник фіксуватиме виявлення притаманних ознак світосприйняття українців через процеси словотвірної номінації, зокрема через вибір твірної бази та формування образно-мотиваційних зв'язків.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЬ ТА ДжЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Г-рНП – Галицько-руські народні приповідки: в 3 т. 2-е вид. Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Т. 1; Т. 2; Т. 3.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.; уклад. Г. П. Півторак та ін. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 2. Д–Копці; 2003. Т. 4. Н–П; 2012. Т. 6. У–Я.

Корпус-ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: <http://www.parasolcorpus.org/> (дата звернення 10.04.2021).

КУМ – Корпус української мови. Лінгвістичний портал. Mova. info. URL: <http://www.mova.info/corpus.aspx?11=209> (дата звернення 10.04.2021).

Нелюба 2012 – Нелюба А. М. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2012.

Новотвори. В. Барка – Адах Н. А. Авторські лексичні новотвори Василя Барки: (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти). Рівне: Вид-во Олега Зеня, 2007.

РУС – Російсько-український словник. За ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Київ: Держ. вид-во України – УАН, 1924–1933. Т. 1–3; Київ: К.І.С., 2007. URL: <http://www.r2u.org.ua> (дата звернення 10. 09. 2022).

СБойкГ – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ: Наук. думка, 1984. Частина перша (А–Н); Частина друга (О–Я).

СБукГ – Словник буковинських говірок. За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005.

СГЦБойк – Матіїв М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Відп. ред. В. В. Німчук. Київ; Сімферополь: Ната, 2013.

СЗакГ – Сабадош І. В. Словник Закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008.

СЛГ – Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок. Упорядкування і підготовка до друку Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004.

СлГр – Словарь української мови: в 4 т. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. А–Ж; Т. 2. З–Н; Т. 3. О–П; 1997. Т. 4. Р–Я.

СМО – Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови. Н. Глібчук, У. Добосевич. Львів: Априорі, 2016.

СМТО – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття: наук. ред. Є. А. Карпіловська і З. Г. Козирєва; техн. ред. Л. І. Дідун і Ю. О. Цигвінцева; понад 10000 слів, словосполук і висловів. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. URL: https://drive.google.com/file/d/1kIVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view (дата звернення 10.03.2023)

ССинКар – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 3-тє вид., опрацьоване і доповнене. Львів: БаК, 2008.

ССУМ – Словник синонімів української мови: у 2 т. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук. Київ: Наукова думка, 1999–2000. Т. 1; Т. 2.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ-20 – Словник української мови: в 20 т. URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=461&page=20> (дата звернення 10.09.2022).

СУМ-2012 – Словник української мови. Кер. В. В. Німчук. Відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012.

СУМЯ – Яворницький Д. І. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1. А–К.

Шкляр В. – Шкляр В. Троща. Харків: книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018.

ЛІТЕРАТУРА

Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики. Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирева, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013.

Буркут К. С. До питання про створення словника образів української поезії. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 56–71.

Буркут К. С. Словник компаративних тропів поетичної збірки М. Драй-Хмари «Проростень». *Мовознавство*. 2005. № 6. С. 26–38.

Вокальчук Г. М. Здобутки і перспективи української індивідуально-авторської неографії. Незгасимий СЛОВОСВІТ: збірник наукових праць на пошану професора В. С. Калашника. Харків: Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 208–217.

Гливінська Л. К. Авторський словник: до питання про категорійну специфіку й теоретико-прикладну значущість. *Філологічні науки. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 103–110.

Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963.

Гуцуляк Т. Є. Порівняльно-уподібнювальна семантика як основа образних дериваційних відношень (на матеріалі адвербіалізованих іменників). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*: зб. наук. праць. Укладачі: І. В. Ковальчук, Л. М. Коцюк. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 62. С. 105–109.

Гуцуляк Т. Є. Мовно-виражальні засоби «Енеїди» І. П. Котляревського в контексті фіксування та збереження стійких образних уявлень у фразео- та словотворенні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. Ужгород: ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2(44). С. 102–111.

Гуцуляк Т. Є. Типологія образних семантико-мотиваційних відношень у відіменниковому словотворі української мови: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01; Чернівецький національний ун-т. імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2021.

Дацишин Х. П. Метафора в сучасному політичному дискурсі: За матеріалами преси 1995–2002 років. Львів: ПАІС, 2004.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

Калашник В. С. Поетична мова як об'єкт лексикографії. Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія. Паламарчуку Леоніду Сидоровичу. Інститут української мови НАН України; відп. ред. І. С. Гнатюк. Київ, 2013. С. 126–132.

Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002.

Карпіловська Є., Кочерга О., Мейнарович Є. Українська наукова мова в академічному «Російсько-українському словникові» за редакцією

А. Кримського та С. Єфремова. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2008. № 620. С. 110–116.

Колоїз Ж. В. Оказіоналізми в лексикографії. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького національного університету*. Кривий Ріг, 2012. Вип. 8. С. 97–114.

Німчук В. В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка. П. Білецький-Носенко. *Словник української мови*. Підготував до видання В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 5–37.

Паламарчук Л. С. Лексикографія. Сучасна українська літературна мова. *Лексика і фразеологія*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 292–327.

Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект. Київ: УНВЦ «Рідна Мова», 2009.

Тележкіна О. О. Іменники у поетичній мові Василя Мисика: словник сполучуваності (на матеріалі збірки «Чорнотроп»). Харків: Майдан, 2017.

Унгурян Н. К. Прикметники з образним компонентом значення в мові творів Василя Барки. Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (5–8 квітня 2022 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 215–126.

Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.

Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 132–137.

Grzegorzczkova R. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa, 1984.

Nagorko A. *Zarys gramatyki polskiej*. Warszawa, 2007. URL: <https://docer.pl/doc/x05xn8e> (дата звернення 03.04.2023).